

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
СТУДІЇ ТА ДЖЕРЕЛА

Книга 4

Київ 2021

УДК

Г 87

***Дослідження реалізовано в рамках теми Національної академії наук України
«Творення модерної України: від ідеї до інституту держави
(публікація джерел з історії УНР)» на 2020–2021 роки***

*Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту української археографії
та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України
(Протокол № 4 від 17 червня 2021 року)*

Михайло Грушевський. Студії та джерела. Кн. 4 / Ред. кол.: І. Гирич (голова), В. Кавунник (секретар), Г. Бурлака, М. Капраль, С. Панькова, Г. Папакін, В. Піскун, В. Тельвак, О. Юркова, літ. ред. Л. Білик. К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2021. 517 с.

ISBN 000-000-00-0000-0

До 4-ї книги включено історіографічні та джерелознавчі студії присвячені ключовим подіям у житті та творчості Михайла Грушевського в Російській, Австро-Угорській імперіях та в еміграції, зокрема вживання української мови на лекторіях у Львівському університеті на початку ХХ ст., організації приватної збірки на Всеукраїнській мистецькій виставці у Львові 1905 р., запрошення до участі на Всеукраїнський національний конгрес у Відні (1921 р.) та ін. До розділу «Родина Грушевських» увійшли праці, в яких розглядається доля представників роду Грушевських: Сергія Григоровича, Григорія Миколайовича та Лева Григоровича. Опубліковано листи В. М. Перетца та Г. М. Грушевського до М. Грушевського та інші дослідження.

ISBN 000-000-00-0000-0

© Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського НАН України, 2021

© Автори статей, 2021

«Людина без національної прикмети»¹. Київський період Володимира Перетца (1903–1914)

У 1900 р. історик і теоретик літератури Володимир Перетц (1870–1935) в одному з листів назвав себе «людиною без національної прикмети». Він міг так написати, маючи на увазі своїх предків, серед яких були як рабини і знавці Талмуду, так і натуралізовані у Російській імперії німці. Прадід Перетца — Абрам Ізраєлевич (1771–1833) — намагався поєднувати просвітницьку діяльність серед євреїв Петербурга і комерційну діяльність із постачання російської армії під час франко-російської війни 1812 р., яка зробила його банкрутом². Його син — Григорій (Гірш) Абрамович Перетц (1788–1855) — захоплювався ідеєю конституційної монархії і таємних гуртків і, хоча не знав про підготовку повстання 1825 р., але був засланий разом із іншими декабристами³.

Так само Володимир Перетц міг риторично підкреслювати свою позицію прихильника академічних свобод поза національними поділами, який тримає дистанцію до влади. У пізній Російській імперії, що дедалі виразніше стикалася із політичною радикалізацією та поширенням модерних соціальних та національних ідеологій, історично-філологічні дослідження не могли бути суто аполітичним заняттям. Тому таке самоокреслення дослідника (тоді ще) із Петербурга, який займався україністикою, як буде видно далі, легко розцінювалося як провокація і викликало роздратування у київських монархістів, підозру в активістів українського національного руху та виявляло нестачу емпатії до «українського питання» у російських лібералів.

Отож, аби правильно зрозуміти листи Володимира Перетца до Михайла Грушевського⁴, слід взяти до уваги усі ці контексти київського періоду життя вченого, спроба короткого аналізу якого пропонується нижче.

¹ Лист Володимира Перетца до Павла Житецького, 2 грудня 1900 // ІР НБУВ. Ф. 1. Од. зб. 48706. Арк. 1 зв.

² Краткая еврейская энциклопедия. Т. 6 / Глав. ред. И. Орен (Надель), Н. Прат. Иерусалим: Общество по исследованию еврейских общин, 1992. С. 395–396.

³ Див. матеріали слідчої справи Григорія (Гірша) Перетца: Восстание декабристов. Документы. Т. 20. М.: Российская политическая энциклопедия, 2001. С. 33–92, 499–504. А також дослідження Володимира Перетца та його брата: *Перетц В., Перетц Л.* Декабрист Григорий Абрамович Перетц. Л.: Изд-во АН СССР, 1926. 110 с.

⁴ Принагідно зауважу, що листів Михайла Грушевського до Володимира Перетца, на жаль, не вдалося виявити. Зі слів Михайла Робінсона, дослідника творчості Перетца, листи Грушевського могли бути вилучені після арешту першого.

«Неблагодійний» професор

Про витоки своїх наукових інтересів, зокрема в україністиці, Володимир Перетц писав так:

Уже к 16 годам я перечел всех крупных и второстепенных русских писателей и критиков, многих — западноевропейских и польских. Но когда, в связи с естественным, хотя и неосознанным исканием мировоззрения, я увлекся народнической литературой, — меня потянуло к народной словесности. Записывание песен начал я с 17 лет, позже меня заинтересовали игры, поверья и пр. И только тогда, когда я усвоил себе эволюционное мировоззрение и заметил тесную связь устной традиции с письменностью, когда выдвинулась передо мною роль городской культуры, налагавшей всегда свою печать на сельскую; когда я увлекся марксизмом, вытеснявшим народничество — а это было приблизительно в 1892–3 годах, я пришел к выводу, что прежде чем приступить к изучению сказки, эпоса, народной драмы, пантомимы — следует приобрести знания в области письменной традиции. Так я стал постепенно переносить центр своего внимания на древнюю русскую письменность [...] И теперь эта письменность — всех трех ветвей древней Руси — составляет для меня неиссякаемый источник научного интереса⁵.

Одні з перших досліджень Володимира Перетця стосувалися польської та української віршової і пісенної поезії та її рецепції російською читаючою публікою XVIII століття. Захищені як магістерська і докторська дисертації⁶, ці праці отримали визнання. Зокрема відомий мовознавець Павло Житецький (1836–1911) звертався до автора:

Только силою научных, а не стихийных симпатий вы могли открыть жизнь в том материале, который считался мертвым. Вирши! Да ведь это позор старинной малорусской литературы! Сколько теперь еще есть наивных людей, которые так думают! А между тем, в этом позоре переливалась живая струя мысли, создававшей поэтическую форму народной песни⁷.

⁵ Цит. за: Робинсон М. Судьбы академической элиты: отечественное славяноведение (1917 – начало 1930-х годов). М.: Индрик, 2004. С. 237–238.

⁶ Див.: Перетц В. Историко-литературные исследования и материалы. Т. 1. Из истории русской песни. СПб., 1900. Ч. 1, 425 с.; Ч. 2, 209 с. (магістерська дисертація); Перетц В. Историко-литературные исследования и материалы. Т. 2. Из истории старинной русской повести. Слухи и толки о патриархе Никоне в литературной обработке писателей XVII–XVIII вв. // Известия отделения русского языка и словесности Российской Академии наук, 1900. Т. 5. Кн. 1. С. 123–190; Перетц В. Историко-литературные исследования и материалы. Т. 3. Из истории развития русской поэзии XVIII в., СПб., 1902. Ч. 1, 426 с.; Ч. 2. 187 с. (докторська дисертація).

⁷ Цит. за Робинсон М. Научная карьера В. Н. Перетца в контексте общественно-политической жизни Киева (от первых лекций в университете до избрания в Академию наук) // Славянский альманах. 2019. № 3–4. С. 288–289.

Своєю чергою академік Олексій Соболевський (1857–1929) рекомендував кандидатське дослідження свого учня Петербурзькій академії наук, яка в 1903 р. присудила Володимиру Перетцу Ломоносовську премію — першу в імперії державну наукову нагороду.

Маючи такі зацікавлення, 33-річний Володимир Перетц восени 1903 р. переїжджає до Києва⁸, аби обійняти в Університеті святого Володимира посаду екстраординарного⁹ (з 1906 — ординарного) професора російської мови та словесності. Київ віддавна став для Перетца бажаним містом, де була постійна робота і кращий для його хворих легень клімат. Певний час існували підстави сумніватися, чи декан історико-філологічного факультету (а згодом київський цензор та один із лідерів монархістського Київського клубу російських націоналістів) Тимофій Флоринський (1854–1919) і прихильні йому викладачі не зачиняють перед Перетцем дверей до університету. Проблемою були його публікації на українознавчу тематику у марксистській газеті «Северный курьер»¹⁰. Колега-україніст, який мав славу «лівого», не викликав довіри. Тому, опинившись у Києві, Володимир Перетц почувався зайвим: «Умри я через день, год, два — никто не охнет. Дело пойдет, как и до меня»¹¹, «здешние студенты-южане преленивый народ и русскую литературу признают только с Максима Горького»¹².

Аби захопити київське студентство до давнішої літератури, молодий дослідник починає читати загальний курс російської літератури XI–XVIII століть. Назва курсу мала відвертати увагу від факту, що Володимир Перетц викладав історію української літератури, яку починав від давньоруської писемності. За спогадами Наталії Полонської-Василенко (1884–1973), «читав він прекрасно, інтересно, науково», «у нього було найбільше слухачів, які робили його школу»¹³.

Ця школа Перетца виросла із семінару (семінарію, як тоді казали) російської філології, постійними учасниками якого, зокрема, були Іван Огієнко (1882–1972), Варвара Адріанова-Перетц (1888–1972), Софія Щеглова (1886–1965), брати Василь (1885–1959) та Сергій (1880–1957) Маслови, Володимир Отроковський

⁸ Про київський період Володимира Перетца також див.: Робинсон М. Научная карьера В. Н. Перетца... С. 286–327; Шаповал А. Співпраця В. М. Перетца з Науковим товариством імені Шевченка через призму листів ученого до М. С. Грушевського // Архіви України. 2018. № 5–6. С. 117–134. Реальна стаття Михайла Робінсона, однак, не розглядає деяких важливих аспектів взаємодії вченого з українською інтелігенцією, а Андрій Шаповал загалом переказує листи Володимира Перетца.

⁹ Екстраординарні професури в університетах Російської імперії, зазвичай, обіймали молоді вчені, які отримували нижчу оплату та мали менше прав порівняно з ординарними професорами.

¹⁰ «Северный курьер» редагував товариш Володимира Перетца — літературознавець українського походження Костянтин Арабажин (1866–1929).

¹¹ Цит. за Груздева Е. В. Н. Перетц в Киеве. 1903–1914 (из переписки В. Н. Перетца с А. А. Шахматовым) // Академик А. А. Шахматов: жизнь, творчество, научное наследие: Сб. статей к 150-летию со дня рожд. ученого / Отв. ред. О. Крылова, М. Приемышева. СПб.: Нестор-История, 2015. С. 152.

¹² Шахматов А. Избранная переписка: В 3 т. Т. 1: Переписка с Ф. Ф. Фортунатовым, В. Н. Перетцем, В. М. Истриным. СПб.: Изд. Дмитрий Буланін, 2018. С. 434.

¹³ Полонська-Василенко Н. Спогади / Упоряд. В. Шевчук. К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2011. С. 204.

(1892–1918), а на просемінарії серед інших бували Освальд Бурггардт (1891–1947) та Дмитро Чижевський (1894–1977)¹⁴. Ось як виглядали заняття:

Собрания семинария проходили на дому у В. Н., обычно — по средам вечером и, начинаясь в 8 часов, нередко затягивались до полуночи. Назначенный к собранию доклад всегда представлялся заранее, выделялось не менее двух официальных оппонентов, дававших всесторонний обстоятельный разбор его, остальные участники также готовились к обсуждению¹⁵.

У Петербурзі, де пізніше проходитиме семінар, він здаватиметься «провінційним» і «чужорідним», подібним до «середньовічного монастиря»¹⁶, але в Києві, поряд із вимогливістю, панувала атмосфера демократизму і товариськості¹⁷. На період канікул для учасників семінару — «перетціанців» — зазвичай орендували вагон, аби вони могли їздити до архівів у різні частини імперії, а потім публікувати свої праці в наукових журналах¹⁸. Окрім досліджень, професора і його студентів тоді об'єднувала молодість: вони слухали музику у парку, їздили за місто на прогулянки. Відома епіграма учня Перетца, Олександра Грузинського (1881–1954):

Сияло солнце в Межигорье,
Когда гурьбою молодой
В широком бегали подворье, —
И цвел там Перетц с Лободой¹⁹.

«Неблагодійного» професора без успіху намагались дисциплінувати. Володимир Перетц оповідав Михайлові Грушевському (1866–1934): «Мне устроил Флор[инский] в факультете скандал из-за семинария на дому, обвиняя меня в незаконном превышении прав» (лист від 3 (16) квітня 1908), і Олексію Шахматову (1864–1920): «Флоринский науськал ректора на меня, ректор уже написал декану

¹⁴ Див. про це спогади Дмитра Чижевського: *Чижевський Д.* Юрій Клен, вчений та людина // Збірник «Української літературної газети» за 1956 рік. Мюнхен: Вид. Українського товариства закордонних студій, 1957. С. 157–166.

¹⁵ *Адрианова-Перетц В.* Владимир Николаевич Перетц (1870–1935) // В. Н. Перетц. Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI–XVIII веков. Москва – Ленинград: Изд-во Академии наук, 1962. С. 249. Дякую Дмитру Лукіну за копію цієї книжки.

¹⁶ Академік Дмитро Лихачов (1906–1999) пригадував, що Володимир Перетц вирішував за своїх семінаристів, які заняття відвідувати, до певного віку він забороняв їм шлюби. *Лихачев Д.* Вступительное слово. Материалы конф. к 100-летию со дня рожд. чл.-корр. АН СССР В. П. Адриановой-Перетц // Труды отдела древнерусской литературы. Вып. 45. СПб.: Наука, 1992. С. 7.

¹⁷ Напр. див.: *Гудзий Н.* Памяти учителя // Русская литература. 1965. № 4. С. 167–169.

¹⁸ Докладніше про семінар зокрема див. у Семинарий русской филологии при императорском университете св. Владимира под руководством проф. В. Н. Перетца. 1907–1912. К.: Типография школы печатного дела, 1912. 63 с.; Робинсон М. В. Н. Перетц и его научная школа // Судьбы академической элиты: отечественное славяноведение (1917 – начало 1930-х годов). С. 229–285.

¹⁹ *Назаревский А.* Из воспоминаний о молодых годах В. П. Адриановой-Перетц // Труды Отдела древнерусской литературы. С. 36.

запрос, на каком основании у меня занимаются “посторонние лица” и почему так много печатают по-украински»²⁰.

Революція 1905–1907 р. і спроби українізувати Київський університет

7 лютого 1905 р. Володимир Перетц нарікав, що «в Києве сонно и тихо до тошноты»²¹, тоді як більше двох тижнів тому, у «криваву неділю» 22 січня, у Петербурзі відбулися події, що схвилювали всю імперію, — розстріл військами демонстрації, яка прямувала до Зимового палацу, аби вручити імператорові Миколі II петиції про надання прав і свобод.

Київський університет завбачливо зачинили, аби уникнути протестів студентів, які одразу оголосили страйк. Зібрання (за тогочасним жаргоном, «сходки») відбувалися в їдальні університету, але невдовзі її закрили теж, і більшість страйкарів, отримавши відпустки на свята, поїхали додому²².

Усвідомлюючи, що на цьому все не скінчиться, чутлива до політичної атмосфери київська професура вирішила підтримати скасування законодавчих обмежень, накладених на українську мову ще в другій половині XIX століття. Володимир Перетц, один з укладачів записки Російської академії наук «Об отмене стеснений малорусского слова» (1905), тішився і повідомляв іншого її автора, Олексія Шахматова²³:

К радости друзей свободной печати [...] в Факультете Флоринский доложил записку Антоновича, затем прочел я свою, и Факультет единогласно высказался за желательность отмены исключительных законов 1876 и 1881 г. Флоринский немного бурчал из-за орфографии [...] однако все-таки и он и Кулаковский присоединились к большинству; такова сила времени²⁴.

Після літньої паузи, за словами історика Дмитра Дорошенка (1882–1951), «в Києві українське життя кипіло як у котлі»²⁵. У Київському університеті відбувалося велелюдне українське віче, коли зі столиці знову прийшли новини. 17 жовтня 1905 р. оголошено маніфест імператора Миколи II, яким, зокрема, дозволялося

²⁰ Шахматов А. Избранная переписка. С. 510.

²¹ Там само. С. 441.

²² Історія Київського університету. 1834–1959. Част. 1 / Відп. ред. О. Жмудський. К.: Вид-во Київського університету, 1959. С. 288–289.

²³ Олексій Шахматов вважав, що «Общность языка и литературы для Великороссии и Малороссии, долгое время жившей отдельною культурною жизнью, может быть обеспечена только на почве свободного развития и свободного соперничества. Вполне естественно, что в Малороссии образовался свой литературный язык: его будущая судьба и отношение к великорусскому литературному языку не могут быть определены теперь, когда взаимные отношения малорусского и великорусского наречий регулируются не жизнью, а административными распоряжениями и в значительной степени ими вызванным крайнофильством» (Шахматов А. Русский язык // Энциклопедический словарь. Изд. Ф. Брокгауз, И. Ефрон. 1899. Т. 28. С. 580–581).

²⁴ Шахматов А. Избранная переписка. С. 442.

²⁵ Дорошенко Д. Мої спомини про давнє-минуле. 1901–1914. Вінніпег: Trident Press Limited, 1949. С. 70–71.

порівняно вільне вживання української мови. Після оголошення маніфесту всією «смутою осілої» прокотилися антиєврейські погроми²⁶. Про їхні наслідки для євреїв Києва Володимир Перетц писав у листі до Олексія Шахматова:

Жена с дамами организует сбор пожертвований для столовой, чтобы кормить еврейских детей; масса женщин напоминает нечто вроде болгарских беглецов... так трогающих сердца наших гг. «славянофилов» — Флоринских и К. Эти мерзавцы, простите, теперь Вы видите — их нельзя иначе называть: *ликують* и называют трехсуточный (пока!) погром «актом народного протеста против революционной еврейской пропаганды»²⁷!

Увесь наступний рік керівництво Київського університету за допомоги поліції розганяло зібрання студентів та періодично зачиняло університет. Восени 1906 р. Володимир Перетц писав Михайлові Грушевському: «Ждем опять студенческих беспорядков — наш Совет ведет себя по-провокационно, то разрешая, то воспрещая сходки» (лист від вересня – жовтня 1906 р.). 16 жовтня, як пригадавав Дмитро Дорошенко, відбулася одна з них:

Зібралося більше тисячі студентів, і одна з обширніших аудиторій ледве могла вмістити всіх учасників. Головою віча мав бути я, і мені ж було доручено виголосити реферат про катедри. Я [...] поставив мотивоване внесення, щоб на київському університеті було засновано чотири кафедри: три на історико-філологічному факультеті (історія України, українська мова й історія української літератури) й на юридичному (історія українського права)²⁸.

Такі ж вимоги перед цим висунули студенти Новоросійського та Харківського університетів. Колективні листи до керівництва університетів та заяви у пресу надсилали і багато далеких від університетського життя людей²⁹.

Зі свого боку Михайло Грушевський³⁰ і Володимир Перетц³¹ розлого обґрунтовували необхідність інституціоналізації україністики в Російській імперії. Останній пропонував запросити «на новые украинские кафедры испытанных в труде по

²⁶ Докладніше див.: *Khiterer V. The October 1905 Pogrom in Kiev // East European Jewish Affairs. 1992. № 22 (2) S. 21–37.*

²⁷ *Шахматов А. Избранная переписка... С. 447.*

²⁸ *Дорошенко Д. Мої спомини про давнє-минуле... С. 90.*

²⁹ Дмитро Дорошенко згадував: «Дехто в редакції (газети «Рада». — В. С.) рахував число підписів, і памятаю, що за пару місяців число перейшло 10 000» // Там само. С. 91. Також див. публікацію петицій, надісланих до Новоросійського університету: *Музичко О. Петиції українців Чернігова та Одеси про відкриття кафедр українознавства в Одеському (Новоросійському) університеті (1905–1906) // Пам'ятки. 2013. № 14. С. 3–18.*

³⁰ *Грушевський М. Справа українських кафедр і наші наукові потреби // Літературно-науковий вістник. 1907. Т. 37. Кн. I. С. 42–57; Кн. II. С. 213–220; Кн. III. С. 408–418.*

³¹ *Перетц В. К вопросу об учреждении украинских кафедр в университете // Киевская старина. 1906. Т. ХСIII. Май – июнь. Раздел «Документы, известия и заметки». С. 43–49.*

разработке вопросов украинской филологии и истории деятелей науки из Галичины»³². Володимир Перетц мав на думці Івана Франка, якого заохочував до цієї ідеї:

Наше студенчество и часть украинск[ой] интеллигенции мечтают об укр[аинских] кафедрах в Унив[ерситете]. Но начинают они с конца — с петиций о законе. Но закон, как известно, лишь укрепляет, нормирует завоевания жизни — и тогда бывает прочен. Думаю, что в вопросе об укр[аинских] кафедрах надо начать с того, чтобы выдвинуть сразу людей с именем, могущих завоевать уважение к украинским ученым. [...] Таким укр[аинским] ученым, кот[орый] по праву и юрид[ическому] и моральному является первым кандидатом на кафедру, является Вы³³.

Однак якщо на початку 1905 р. київська професура була готова на поступки, як це відбулося із рекомендацією про скасування обмежень української мови, то за рік, за словами Володимира Перетца, «в Унив[ерситете] — черная реакция, и даже те, кто примыкал полгода тому назад к левому крылу в Совете — теперь открещиваются от либеральных увлечений»³⁴.

У 1907 р. курси з української літератури читали в Новоросійському університеті Олександр Грушевський (1877–1942)³⁵, в Київському — Володимир Перетц і Андрій Лобода (1871–1931), у Харківському — Микола Сумцов (1854–1922), а в Петербурзі на вищих жіночих курсах українську історію викладала Олександра Єфименко (1848–1918). Проте вже 1908 р. не було жодного спеціального курсу із україністики, «то ли вследствие министерского “veto”, то ли в виду “несочувственного отношения со стороны профессорских коллегий”³⁶, як із сатисфакцією відзначав київський цензор і член «Клубу російських націоналістів міста Києва» Сергій Щоголев (1862–1919).

У революційні роки відбулася, хоч із ними безпосередньо не пов'язана, невдала спроба Володимира Перетца допомогти Михайлові Грушевському отримати вільну після смерті Петра Голубовського (1857–1907) кафедру російської історії у Київському університеті. Шанси львівського професора від початку були невеликі через поголос про його «сепаратизм» та небажання колег мати сильного конкурента. Попри це Михайло Грушевський занотував у щоденнику, що до Києва його «тягне», і навіть відвідав напередодні голосування «всю київську професу-

³² Перетц В. К вопросу об учреждении украинских кафедр в университете... С. 49.

³³ Лист Володимира Перетца до Івана Франка від 28 жовтня 1906 р. // Інститут літератури імені Т. Шевченка. Ф. 3. Од. зб. 1633. С. 360, 362.

³⁴ Лист Володимира Перетца до Івана Франка від 17 жовтня 1906 р. // Там само. С. 358.

³⁵ У Новоросійському університеті 2 листопада 1906 р. було зараховано на посаду приват-доцента О. Грушевського з метою читання українською мовою необов'язкових курсів «Внутрішній лад Давньої Русі, Великого князівства Литовського та Королівства Польського XIV–XV ст.» та «Доба Петра Великого: внутрішній лад держави, суспільство та влада» (в офіційних записках про відвідування лекцій курс О. Грушевського називався «Очерк украинской истории»).

³⁶ Щеголев С. Украинское движение, как современный этап южнорусского сепаратизма. К.: [б. и.], 1912. С. 166.

ру, передусім впливових осіб»³⁷. Повідомляючи результати розгляду кандидатури Михайла Грушевського, Володимир Перетц 24 квітня (7 травня) 1908 р. відзначив:

Ораторствовал Иконн[иков] о русском «Очерке», Флор[инский] о политике, Бубнов — о тенденциозном укр[аинском] национализме [...] Скверную, без сомн[ения], роль сыграл Довн[ар-Запольский], обычно съезуитничавший и на словах — хваливший, а на деле — налево положивший...³⁸ Теперь я вижу, что без Высш[ей] укр[аинской] инст[итуции] — не обойтись. В унив[ерситет] — ход запечатан.

Таку інституцію — Український народний університет, як альтернативу Імператорському університету святого Володимира, буде відкрито у Києві лише на початку наступної революції в 1917 р.³⁹

Володимир Перетц між російським та українським світом

У 1907 р. замість народного університету було засновано Українське наукове товариство (далі — УНТ або Товариство) на чолі з Михайлом Грушевським. Воно замислювалося не таким масштабним (50 членів у 1908 р.), але це була перша наукова установа в Російській імперії, що містила прикметник «український» у своїй назві. За словами члена УНТ Осипа Гермайзе (1892–1958):

українські наукові сили [...] не договорювали своїх настроїв і думок до кінця, весь час прикривали свої напівсвідомі часто бажання фразеологією російського благонадежного обивателя [...] Тепер використовувалися громадські можливості в умовах російської «куцої» конституції, ставилося ясно питання, що орган Товариства є орган *української* науки без усяких двозначностей, недоговорености⁴⁰.

Переважаюча більшість публічних заходів та наукових публікацій товариства відбувалася українською мовою. Структура була перейнята у львівського Наукового товариства імені Шевченка (з яким УНТ мало тісні персональні зв'язки) й складалася з історичної, філологічної та природничої секцій⁴¹. Головою філологічної секції та співредактором «Записок УНТ» став Володимир Перетц.

³⁷ Гирич І. Михайло Грушевський і справа перенесення його львівських інституцій до Києва в часах Першої російської революції // Михайло Грушевський: Студії та джерела. Кн. 1. К.: Ін-т української археографії та джерелознавства НАН України, 2018. С. 56.

³⁸ Сергій Плохій, припускаю, не ознайомлений із листами Володимира Перетця, у монографії про Михайла Грушевського помилково написав: «Серед тих, хто підтримував заяву Грушевського на посаду, були філолог Володимир Перетц та історик Митрофан Довнар-Запольський». Див.: Плохій С. Великий переділ. Незвичайна історія Михайла Грушевського. К.: Критика, 2011. С. 76.

³⁹ Грушевський О. Український народний університет // ЛНВ. 1917. Т. 68. Кн. 5/6. С. 320.

⁴⁰ Гермайзе О. Праця Київського Українського Наукового Товариства на тлі наукового життя Наддніпрянської України // Україна. 1929. Кн. 32. С. 36.

⁴¹ Докладніше про засади організації та діяльності товариства див.: Грушевський М. Українське Наукове Товариство у Києві й його наукове видавництво // Записки УНТ. 1908. Кн. 1. С. 3–15.

Як незабаром виявилось, неприхований український характер товариства був для нього найбільшим викликом. Перші лекції, прочитані Михайлом Грушевським у Києві, розчарували його, бо «не знаходилося широкої аудиторії для тем, пропущених через цензурне сито»⁴². Але Володимир Перетц вважав, що труднощі із розвитком УНТ виникли не стільки через офіційні заборони, як через внутрішні вади українського руху. У листах до Михайла Грушевського він писав:

сознательных украинцев, да еще литерат[урно] и научно образованных среди молодежи очень и очень мало! Это наше горе. Не думайте, чтобы я был чересчур пессимистичен. От глубины бездны вопию. (3 (16) березня 1909). И все — погоня за количеством в ущерб качеству, да партийные счеты, разъедающие украинскую интеллигенцию едва ли не больше, чем русскую. (27 травня (9 червня) 1907).

У статті про перспективи студій над історією української літератури Володимир Перетц приєднувався до думки знавця давньоруської літератури Василя Істріна (1865–1937), який головними причинами слабкості цієї українознавчої дисципліни називав те, що «с одной стороны, иные не умеют изучать, а с другой — еще не ясно, что изучать»⁴³.

І справді, — наполягав Володимир Перетц — не досить одного глибокого й широкого замилювання до свого рідного [...] треба виробити певну наукову дисципліну розуму [...] — та додавав щодо стану опрацювання джерел: Матеріал не тільки не класифікований і не виданий, але навіть мало відомий. [...] Тут не можна зразу братись до філософських узагальнень ні що до языка, ні що до літератури. [...] доводить ся починати сливе всі досліді з початку, з чорної, невидної роботи⁴⁴.

Далі він пропонував програму діяльності філологічної секції УНТ, якої вистачило б не для одної (!) наукової установи: створити каталог рукописних пам'яток української літератури та повну бібліографію українських друкованих книжок, опублікувати описи всіх стародруків, збірники драматичних, поетичних, історичних творів XVI–XVIII століть, а також займатись вивченням української діалектології та історичної лінгвістики.

Блискучий джерелознавець не любляв кабінетних «вчених-білоручок», приміткарство яких стало візитівкою Київського університету. Як іронічно зауважив один із студентів Володимира Перетца, Віктор Петров (1894–1969):

всю повноту своєї ерудиції наукові робітники вкладали в верблюжу терплячість праці над примітками. Коментаторство ставало ідеалом дослі-

⁴² Грушевський М. «Велике діло» // Україна. 1929. Кн. 32. С. 8.

⁴³ Перетц В. Найблизчі завдання вивчення історії української літератури // Записки Українського Наукового Товариства. 1908. Кн. 1. С. 17.

⁴⁴ Там само. С. 17–18.

дження. Текст розпорошувався. Він продовжував існувати тільки як формальний привід для призбирування приміток⁴⁵.

Натомість Володимир Перетц вводив у науковий обіг віднайдені й проаналізовані ним джерела, зокрема з історії української літератури, та спонукав до публікації в українських виданнях своїх учнів, чим повсякчас викликав роздратування київських монархістів, наприклад, вищезгаданого Сергія Щоголева:

Университетский семинарий уже 6-й год тягает каштаны для киевского «Научового Товариства», являющегося филиальным отделением «Товариства имени Шевченка» во Львове. Существование такого семинария, втягивающего молодежь во вредную для государства деятельность, нельзя не причислить к обидным достопримечательностям г. Киева⁴⁶.

З іншого боку, продовжуючи займатись русистикою, Володимир Перетц викликав підозри й нерозуміння окремих діячів українського руху. Без церемоній підозри цього середовища озвучувала Олена Пчілка (1849–1930). Майже 60-річна письменниця, сестра лідера українського руху на еміграції Михайла Драгоманова (1841–1895), мати найбільш визнаної української письменниці Лесі Українки (1871–1913) могла і дозволяла собі сказати багато. У 1907 р., коли на одному із засідань УНТ Володимир Перетц порушив питання про святкування товариством ювілею Льва Толстого (1828–1910), Олена Пчілка, зі слів видавця Юрія (Сірого) Тищенка (1880–1953), «палко обстоювала те, що українська інституція має відмовитися від цієї пропозиції». А Володимиру Перетцу вона вказала на членство у російських та українських наукових установах словами «покірне телятко дві матки ссе». Як пише мемуарист: «Грушевський поквапився закрити засідання»⁴⁷. Олена Пчілка розпочинала ще кілька подібних інцидентів, один із них пригадував видавець і меценат Євген Чикаленко (1861–1929):

Перетц висловив думку, що треба вишукувати багатих українців, які піддержували б Наукове т-во грішми, то Пчілка знов уїдливо обізвалась: «Щоб розвинути діяльність нашого товариства, треба, щоб члени його не працювали по кацапських товариствах, як це робить наш член професор Перетц». Тоді Перетц, натякаючи на юдофобські статті в «Ріднім Краю»⁴⁸ відповів: «Мені здається, що для поліпшення фінансів нашого т-ва годилося б “устроити маленький погромчик”...»⁴⁹.

⁴⁵ Домонтович В. Доктор Серафікус. Мюнхен: Українська трибуна, 1947. С. 94–95.

⁴⁶ Щеголев С. Украинское движение... С. 445.

⁴⁷ Тищенко (Сірий) Ю. З моїх зустрічей. Спогади. К.: Дослідницький центр історії української преси, 1997. С. 88–89.

⁴⁸ Журнал, редагований Оленою Пчілкою.

⁴⁹ Чикаленко Є. Щоденник (1907–1917). К.: Темпора, 2011. С. 48–49.

Не настільки прямолінійним був епізод із нереалізованою участю Володимира Перетця у підготовці «Української енциклопедії»⁵⁰. Однак він так само засвідчив недовіру і брак зацікавленості у вченому, чужому для кола київських українців. Від редактора філологічної частини енциклопедії Агатангела Кримського (1871–1942) Володимир Перетц отримав пропозицію підготувати розділ з історії української літератури, хоча попередня домовленість із іншими редакторами, Олексієм Шахматовим та Федором Коршем (1843–1915), була лише щодо періоду XV–XVIII століть, на котрому спеціалізувався Володимир Перетц⁵¹. Він зауважив про це Агатангелові Кримському, який переказав через Олексія Шахматова відповідь такого змісту: «Я желателен, если возьмусь за *все*, не передавая никому нар[одную] словесн[ость]. Я понял все, когда просмотрел печатный проспект и не нашел себя. Написал, что принимаю это за замаскированный отказ» (лист до Михайла Грушевського від 26 червня (9 липня) 1910 р.). А звертаючись до Олексія Шахматова, Володимир Перетц додавав:

Там — свои люди, пусть и обходятся при содействии своих людей [...] — и на Вас, и на меня смотрят эти гг. Лотоцкие⁵², Крымские и К^о — шовинисты чистой воды — не очень-то благосклонно. Но Вы такая величина, с которою, для интереса дела, надо считаться. А со мною — можно не считаться. Вот и все⁵³.

Незважаючи на описане вище, Володимир Перетц і надалі виявляв багато розуміння української ситуації та лишався культурним посередником між українською і російською інтелігенцією, відкритою до української проблематики. Коли у 1914 р. і при УНТ було створено журнал «Україна», Володимир Перетц звернувся до Олексія Шахматова з проханням, аби вчений надсилав туди свої статті і сприяв би в такий спосіб зростанню наукового реноме видання. У відповідь російський мовознавець підготував на німецькомовну едицію граматики⁵⁴ Степана Смаль-Стоцького⁵⁵ (1859–1938) та Теодора Ґартнера⁵⁶

⁵⁰ Замислений у 1909 р. проєкт втілено під назвою: Украинский народ в его прошлом и настоящем: В 2 т. / Ред. Ф. Волков, М. Грушевский, М. Ковалевский и др. Санкт-Петербург – Петроград: Типография товарищества «Общественная польза», 1914–1916.

⁵¹ *Шахматов А.* Избранная переписка... С. 479. Вартий у цьому контексті уваги спогад лишила Н. Полонська-Василенко: «Одного разу в розмову з М. П. [Василенком] А. Кримський був заявив, що він є шовініст і пишається з того. “А я, відповів М. П., не шовініст, і вважаю, що шовінізмом може бути лише той, хто не вірить в силу своєї культури, свого народу”. Кримський подумав і визнав, що М. П. мав рацію». *Полонська-Василенко Н.* Спогади... С. 361.

⁵² Олександр Лотоцький (1870–1939) — публіцист, письменник, дослідник церковного права, професор Українського вільного університету у Празі, а згодом — у Варшавському університеті.

⁵³ *Шахматов А.* Избранная переписка... С. 483–484.

⁵⁴ *Smal-Stocky S., Gartner T.* Grammatik der Ruthenischen (Ukrainischen) Sprache. Wien, 1913. 550 s. Граматику вперше видано у Львові 1893 р., відтоді по ній школярі Галичини та Буковини навчалися фонетичного правопису. Див. про неї: *Шевельов Ю.* Стаття перша, мовознавча // *Шевельов Ю.* Чому общерусский язык, а не виборуська мова? Дві статті про постання української мови. К.: Вид. дім «KM Academia», 1994. С. 3–19.

⁵⁵ Степан Смаль-Стоцький (1859–1938) — мовознавець, літературознавець, громадський діяч, професор Чернівецького університету.

⁵⁶ Теодор Ґартнер — мовознавець, професор Чернівецького та Інсбруцького університетів.

(1843–1925) ґрунтовну рецензію. У ній він заперечував слабку тезу авторів про особливу спорідненість сербської та української мови, але наполягав на не менш суперечливій ідеї «прарусского языка» як проміжної ланки між праслов'янською та сучасними східнослов'янськими мовами⁵⁷. Доводячи, що укладачі граматики помилилися, коли відкинули існування східнослов'янської мовної єдності до кінця VIII або початку IX століття, Олексія Шахматов, вочевидь, був дещо емоційним щодо менш здібних колег⁵⁸.

[Р]едакция «Украины», — як писав Володимир Перетц, — обратится к Вам с просьбою внести некоторую гармонию между началом статьи, где преподается совет не вносить политической страстности в вопросы языкознания, и между концом, где дается назидание Смаль-Стоцкому и другим [...] Я, хотя и не украинец, присоединяюсь заранее к той просьбе, которая будет обращена к Вам: не стоит дразнить людей, и без того оскорбительно забытых в самом дорогом! Ведь столетие Шевч[енко] будет покрыто гробовым молчанием — в угоду партии политических шантажистов, присвоивших себе монополию имени «русских»⁵⁹.

Судячи з опублікованої версії статті, Олексій Шахматов дослухався до поради свого колеги і приятеля, але лишив наприкінці побажання, аби українське мовознавство розвивалося, «ідучи тим же об'єктивно-науковим шляхом»⁶⁰, тобто шляхом Павла Житецького, Костянтина Михальчука, Олександра Потебні та — як імпліцитно закладалося — його власної ідеї.

За кілька місяців після скасованих Шевченкових днів Володимира Перетца обрали академіком Петербурзької академії наук. Із легким серцем він полишав Київ (але не україністику), уникаючи, за його висловом, «волчьей ямы», приготуваної київськими чорносотенцями, котрі прагнули зі скандалом звільнити вченого з університету. Про тодішнє ставлення Володимира Перетца до «україн-

⁵⁷ Шахматов О. До питання про початок української мови. Кілька слів про нову працю з граматики українського языка: *Grammatik der ruthenischen (ukrainischen) Sprache von S. von Smal Stocky und T. Gartner*. Wien, 1913 // Україна. 1914. Кн. 1. С. 7–19.

⁵⁸ Причиною емоцій було те, що вчений вболівав за єдність Російської імперії, яка, на його думку, спиралася на спорідненість «трьох гілок Русі». Водночас у листі від 11 грудня 1912 року до відомого юриста і оратора Анатолія Коні (1844–1927) Шахматов писав: «Я тоже боюсь украинского вопроса и порожденного им “мазепинства”. Мне очень дорого единство России и процветание всего русского племени в его совокупности. Но думаю, что те из нас, которые стараются об удовлетворении тех или иных элементарных требований малорусов, менее грешат против родины, ее целостности и величия, чем те, которые разжигают племенную вражду и возбуждают между братьями ненависть». Цит. за: Робинсон М. Научная карьера В. Н. Перетца... С. 293.

⁵⁹ В останньому реченні йдеться про те, що після пресової кампанії чорносотенців російський уряд у 1914 р. виніс рішення заборонити вшановувати пам'ять Тараса Шевченка. Опротестоване державною думою, це рішення, однак, лишилося в силі. За словами Дмитра Дорошенка в день 100-річчя з дня народження поета у Києві «чорносотенці волочили по вулиці й топтали ногами портрет Шевченка. Якись провокатори ніби вигукували перед будинком австрійського консуляту: “Хай живе Австрія! Геть Росію!”» (Дорошенко Д. Мої спомини про давнє-минуле... С. 163; Шахматов А. Избранные переписка... С. 559).

⁶⁰ Шахматов О. До питання про початок української мови... С. 19.

ського питання» лишився запис у кримінальній справі 1930-х років: «Я признавал в 1914 г. своеобразие культуры украинской, но не стоял на точке зрения политической автономии Украины»⁶¹. Пізніше, подібно до Михайла Грушевського та багатьох інших, він адаптувався до змінних подій і приймав постання української державності у революційні роки.

Для Володимира Перетца Київ став місцем, де знайшлася перша постійна робота в університеті, де зросло його наукове ім'я. У Києві, в оточенні захоплених учнів заснованого ним філологічного семінару, минули молоді роки професора, врешті там він зустрів свою талановиту ученицю і майбутню дружину, Варвару Адріанову-Перетц. Водночас місто ніколи повністю не прийняло Володимира Перетца, весь час тримаючи його на дистанції, а під кінець стало для нього перепорою і загрозою.

Єдиний відомий після-київський лист Володимира Перетца до Михайла Грушевського добре ілюструє важливі процеси, що відбувалися у середовищі українських гуманітаріїв із приходом до влади більшовиків. Лист стосувався безпосередніх контактів Михайла Грушевського з урядовими структурами в обхід процедур, практикованих новозаснованою Всеукраїнською академією наук (далі. — ВУАН), внаслідок чого існувала своєрідна академія в академії⁶²:

Я добре розумію, — звертався до Михайла Грушевського Володимир Перетц, — що в період організації обставини примушували Вас удаватись до Головнаки особисто. Але рекомендувати *всім* академікам, що головують в різних комісіях УАН, клопотатись особисто в справах своїх комісій, поруч з офіційним представником УАН, я би не наслідився: це призвело би до ще більших непорозумінь та миргородщини, утворилося б справжнє «вавілонське столпотвореніє»... І поступ наукової праці Академії залежав би лише від більш-меншої здатности академіків погодитись з особами «власть імущими». Хіба ж можна на це рахувати? [...] Я маю дуже мало надії, що Ваша «ос[ібна] гадка»⁶³ вплине на поліпшення стосунків Ваших з

⁶¹ Цит. за: Матвеева Л. Доля видатного славіста-українознавця В. Перетца // Східний світ. № 2. 2007. С. 43.

⁶² Ось як оповіла про цей лист, що вочевидь став відомим, Наталя Полонська-Василенко: «В 1927 році В. Перетц написав йому (Михайлові Грушевському. — В. С.) листа, де цитуючи “Слово о полку Ігоревім” і “Літопис”, благає не наслідувати руських князів, не множити “котори” на руській землі, не накликати поганих половців (алюзія на більшовиків. — В. С.) на землю руську». Полонська-Василенко Н. Спогади... С. 360.

⁶³ Публікацію «Осібної гадки...», в якій Михайло Грушевський відстоює правомірність своєї «академії», разом із передмовою, з якої можна зробити висновок — втім, не проголошений авторами — про інституційну кризу ВУАН, особисті конфлікти посадових осіб якої руйнували цю структуру зсередини, див. у: Гирич І., Кіржаєв С. До історії Всеукраїнської Академії наук. Михайло Грушевський і Агатангел Кримський (З приводу «Осібної гадки академіка М. Грушевського до протоколу спільного зібрання УАН від 17 жовтня 1927» // Український археографічний щорічник. Вип. 1. 1992. С. 332–351.

членами Відд[ілу] та Сп[ільного] збір[ання]. Навпаки: така «гадка» може роздражувати чимало наших членів. З другого боку, поки вона стане перед очима харківського уряду — вона причиниться до багатьох перешкод Академії. Хіба ж Ви бажаєте цього? Що краще: утопити Академію, аби одержати нові посади для співробітників, або під час сучасного неспокою відкласти в сторону особисті бажання, щоб яким-небудь чином заспокоїти розбурхану стихію? (лист від 23 листопада 1927 р.).

Володимир Перетц як член ВУАН (з 1926 р.) та голова (з 1927 р.) її структурної одиниці — Комісії давнього українського письменства, міг порівняти стан справ з Академією наук СРСР, академіком якої він так само був: «Здесь вообще — Академия в большей зависимости от Харькова, чем мы — от Москвы: *академики* утверждаются не Общим Собранием, — а Совнаркомом, который, видимо, считает себя авторитетным в вопросах научной квалификации»⁶⁴. Бачачи це, Володимир Перетц доклав чимало зусиль, відстоюючи академічні свободи і колег перед владою⁶⁵.

Попри труднощі, у цей час вийшли друком його важливі праці з україністики, перш за все, книжка про «Слово о полку Ігоревім», у якій Володимир Перетц доводив походження твору із півночі сучасної України⁶⁶. Вчений опублікував численні дослідження, що заперечували народницьку ідею «самобутності» та розглядали різні аспекти впливу західноєвропейської культури на український театр, літературу та усну поезію XVI–XVIII століть. Праці Володимира Перетца із методології історико-літературних досліджень, за оцінкою Віктора Петрова, стали «видатною подією в розгорненні доктрини антинародницького літературознавства» і «першою виразною декларацією формалізму як нового методологічного напрямку»⁶⁷.

У 1920-ті – 1930-ті рр. вчений заснував та очолював «Ленинградское товарищество исследователей украинской истории, письменности и языка», яке працювало над створенням каталогу українських рукописів, що зберігалися у російських архівах. Проте ця важлива і досі ніким не завершена робота Володимира

⁶⁴ Лист Володимира Перетца до Бориса Ляпунова від 23 січня 1928 р. Робинсон М., Сазонова Л. О судьбе гуманитарной науки в 20-е годы по письмам В. Н. Перетца М. Н. Сперанскому // Труды Отдела древнерусской литературы. Л., 1993. Т. 48. С. 463.

⁶⁵ Про це див. у: Робинсон М., Сазонова Л. О судьбе гуманитарной науки... Зокрема, у листі від 3 липня 1923 р. до Володимира Гнатюка він прохав про допомогу АРА для української наукової молоді: «Ми, старі вчені ще животіємо, але становище молодих — дуже тяжке». Цит. за: Шаповал А. Листи В. М. Перетца до В. М. Гнатюка (1902–1925 рр.) // Архіви України. 2019. № 4. С. 233.

⁶⁶ Це дослідження вплинуло на політичне рішення щодо територіалізації пам'яток давньоруської літератури. Див.: Скрипник М. За українське літературознавство // Скрипник М. Статті й промови з національного питання / Упоряд. І. Кошелівець. Мюнхен: Сучасність, 1974. С. 165. Також див. рецензію Володимира Пархоменка на: Перетц В. Слово о полку Ігоревім. К., 1926 // Червоний шлях. 1926. № 11/12. С. 257–258.

⁶⁷ Петров В. Историчний огляд українського літературознавства 19–20 ст. // Українська література / За ред. В. Петрова, Д. Чижевського, М. Глобенка. Мюнхен – Львів: Український вільний університет, 1994. С. 41.

Перетца обірвалася, коли у Москві в ніч на 12 квітня 1934 р. його арештували за так звану «справу славистів»⁶⁸.

Лише у 1937 р. учень Володимира Перетца літературознавець Леонід Білецький (1882–1955) повідомляв в одному львівському виданні: «Дійшла до нас вістка, що в місяці вересні 1936 р. помер у Казані, на далекій східній Московщині, на засланні дійсний член Наукового Товариства ім. Шевченка (від 1908 р.), член Української Академії Наук у Києві, член Російської Академії Наук у Петербурзі — Володимир Перетц. Смерть його була передчасна»⁶⁹.

Ця цитата цікава тим, що автор некролога зробив у ній одразу дві ключові помилки: на місці Казані мав би бути Саратов, а замість 1936 р. — 1935 р. Вочевидь, це свідчить про те, як мало за західним кордоном СРСР знано про долю вченого, навіть серед колись близьких до нього людей. Відомості були настільки непевні, що його колишня студентка Наталія Полонська-Василенко, яка в 1950-х роках була професоркою в Українському вільному університеті у Мюнхені, почала сумніватися у його смерті. У 1958 р. вона писала до Івана Огієнка (1882–1972) — іншого семінариста Володимира Перетца, а тоді митрополита Іларіона — таке: «До речі: питає мене Вл[адимир] Петр[ович]: в якомусь советському виданні було, ніби то Перетц живий? Ви маєте у себе советські видання: чи не зустрічали Ви там згадки про нього?»⁷⁰. Причиною збентеження, ймовірно, було видання неопублікованих праць Володимира Перетца, яке здійснила Варвара Адріанова-Перетц після посмертної реабілітації чоловіка в часи хрущовської відлиги⁷¹.

Іноді історія має жорстоку іронію, яку можна помітити в долі Володимира Перетца. Із розсекреченої під час перебудови кримінальної справи з'ясувалося, що академіка двох академій — російської і української — засуджено і заслано за російський та український націоналізм.

⁶⁸ Зокрема про це див. у: Академики Сперанский и Перетц // Ашнин Ф., Алпатов В. Дело славистов: 30-е годы. М.: Наследие, 1994. С. 88–106.

⁶⁹ Білецький Л. Володимир Перетц // Записки Наукового товариства Шевченка. Том CLV. 1937. С. 234.

⁷⁰ Лист Наталі Полонської-Василенко до Івана Огієнка, 6 жовтня 1958 р. // ЦДАМЛМ України. Ф. 1294. Оп. 1. Спр. 59. Арк. 18. Копія.

⁷¹ Перетц В. Новый список «Моления Даниила Заточника» // Труды отдела древнерусской литературы. Москва–Ленинград, 1956. Т. XII. С. 362–378; Перетц В. Киево-Печерский патерик в польском и украинском переводе // Славянская филология III. Сб. статей, посвящ. IV Междунар. съезду славистов. Москва: Изд-во Академии наук СССР, 1958. III. С. 174–210.

ЗМІСТ

СТУДІЇ

<i>Світлана Іваницька. Микола Костомаров у публічному дискурсі «покоління 1880-х» (М. Грушевський, Б. Грінченко) й «покоління 1890-х» (С. Єфремов, В. Доманицький).....</i>	<i>5</i>
<i>Тамара Демченко. Чернігово-Сіверщина та чернігівці у житті й науковій спадщині Михайла Грушевського</i>	<i>33</i>
<i>Вікторія Сергієнко. «Людина без національної прикмети». Київський період Володимира Перетца (1903–1914).....</i>	<i>64</i>
<i>Світлана Панькова. Дебют приватної збірки Михайла Грушевського на Всеукраїнській мистецькій виставці у Львові 1905 року</i>	<i>79</i>
<i>Юрій Євтушенко. Трагедія на станції Пост-Волинський 8 серпня (26 липня) 1917 р. (розстріл ешелонів з вояками Богданівського полку).....</i>	<i>92</i>

РОДИНА ГРУШЕВСЬКИХ

<i>Микола Кучеренко, Віктор Чумаченко. Сергій Григорович Грушевський у світлі документальних і мемуарних джерел</i>	<i>117</i>
<i>Володимир Семистяга. Луганський період життєпису Сергія Григоровича Грушевського: науково-педагогічна та громадська діяльність (1925–1931).....</i>	<i>174</i>
<i>Олександр Принь. Сергій Григорович Грушевський — голова Наукового товариства на Донеччині в м. Луганську (1926–1929)</i>	<i>189</i>
<i>Микола Кучеренко. «Був ще й Грицько з Шабельник» (Григорій Миколайович Грушевський).....</i>	<i>207</i>
<i>Микола Кучеренко. «Никаких сведений о нем не имеется». Лев Григорович Грушевський.....</i>	<i>254</i>

ДЖЕРЕЛА

<i>Вікторія Сергієнко, Варвара Шульга. Листи В. М. Перетца до М. С. Грушевського (1896–1927)</i>	<i>269</i>
<i>Микола Кучеренко. Листи Г. М. Грушевського до М. С. Грушевського (1891–1909)</i>	<i>381</i>
<i>Віталій Тельвак, Олег Радченко. «Справа проф. Грушевського у Львові» з фондів Головного архіву давніх актів у Варшаві.....</i>	<i>408</i>
<i>Віталій Хоменко. Запрошення Михайла Грушевського на Всеукраїнський національний конгрес у Відні 1920 р.....</i>	<i>421</i>

MISCELLANEA

<i>Віталій Тельвак. Невідомі публікації творів Михайла Грушевського з 1887 року</i>	<i>435</i>
<i>Галина Бурлака. Грушевські у бібліотеці Франка</i>	<i>449</i>
<i>Оксана Юркова. Світлина з «Кубанського альбому» родини Грушевських: шлях до атрибуції фотографії з «харківського» ювілею акад. Дмитра Багалія 1927 року.....</i>	<i>455</i>

БІБЛІОГРАФІЯ

<i>Вікторія Сергієнко, Варвара Шульга. Бібліографія наукових праць Володимира Перетца.....</i>	<i>463</i>
Віктор Чумаченко. Бібліографія наукових праць Сергія Грушевського.. <i>487</i>	
<i>Іменний покажчик.....</i>	<i>498</i>
<i>Відомості про авторів</i>	<i>515</i>